

Paide linna asutamisest.

P. Johansen.

Läti Hendriku (lühendatult: H) tunnistuse järgi paistis juba eelajaloolisel ajal Järvamaa eriti silma kaitsmata asendi poolest. Röövkallaletungide puhul jäid elanikud kaitsetult vaenlase kätte, sest maastikus ei leidunud ei laialdasi metsi ega soid, ega olnud ka suuremat linnust (vrd. ka E. Laid Ajalooline Ajakiri 1933, nr. 1 15).

Kui pärast pikemaid riide Taani Stensby rahuga 7. juunil 1238 loovutas Järvamaa lõplikult Saksa Ordule, võtsid osalised rahulepingusse klausli, mille põhjal Ordu ei tohtinud ilma Taani kuninga nõusolekuta Järvamaal ühtegi kindlust ehitada („tali conditione interposita, ut dicti fratres sine consensu domini regis et successorum suorum nullam in ea facient munitiorem“ UB I 140). Taani poolt kardeti, et Ordu võiks sunnilinnuse ehitamisega Põhja-Järvamaale eraldada üksteisest Harjumaa ja Virumaa. Sellepärast pidi Järvamaa, nagu varemgi, jääma ilma nimetamisväärsse kindlusest.

Kohe pärast esimest Järva vallutamist Tallinna taanlaste poolt määrati siia foogt (advocatus), nimelt 1223 veebruaris sakalase tapetud Hebbus (Ebbe), H 26, 6. Kui Järvamaal valitses Mõõgavendade Ordu, nimetas ta orduvenna Johannese foogtiks, kes oli veel 1234 ametis (Hildebrand Livonica, nr. 21, § 50). Samuti kohtame 1252 venda Bertoldust, Saksa Ordu endist Järva foogti (UB I 236); 1253/55 näib vend Henricus Swevus (Schwabe) siin ametis olnuvat (seals. 258, 285), kuid nendel foogtidel ei olnud kindlat residentsi ning nad asusid enamasti naaberlinnustes.

Linnustatud koha muretsemine Järvamaal sai Ordule aja jook- sul tungivaks vajaduseks. Üheltpoolt vajas foogt oma administra- tiivseks tegevuseks kindlat peatuskohta ning laokohta maakonna loovutatud kümnisviljale, teiselt poolt pidi Ordu katsuma kindlus- tada strateegiliselt tähtsat teed Tallinna sadamasse. Sellepärast otsustas ordumeister Konrad v. Mandern 1265. aastal ehitada linnuse Tallinna—Viljandi ühendustee äärde (Riimkroonika, vär- sid 7515—26).

Et pääseda mööda Stensby lepingu klauslist, valis ta erilise koha, kõrgendiku soos ¹, mis asus täiesti vastu Järva piiri, ent oli siiski veel vana Alempoisi maakonna pinnal (praegune Türi kihelkonna ala) ². Siia ehitati loss, nagu ütleb riimkroonika: „gebuwet vor daz lant, daz da Jerwen ist genant“. On öeldud „v o r Jerwen“, mitte „in Jerwen“. Nõnda võis Stensby lepingut rikku- matuks pidada.

Niisugune linnuste ehitamisviis mõne maakonna „ette“ (vor) kuulus Ordu taktikasse, nimelt siis, kui oli tegemist veel valluta- mata alaga. Samal ajal — 1265 paiku — alustas Ordu Miitavi linnuse ehitust, mis ehitati niisama Sempallia ette, Väina jõe liivlaste ala piirile. Samasugused olid lood Adseli linnusega, mis ehitati Adseli maakonna ette Koiva jõe äärde, eesti rahvusale, mis algselt ei võinud kuuluda maakonna ülejäänud läti ala juurde. Nendest linnustest valitseti kogu eelolevat maad ning sunniti lõp- matute röövkäikudega lõpuks sõnakuulmisele. Ka Uus-Pärnu valit- ses oma võtmeseisandiga Lääne piiskopkonna ja samuti Sakala piiride ees suurt ala, mis sai sõjaliselt Ordust sõltuvaks.

Administratiivselt pidi uus Paide linnus Järvamaast veel eral- datuks jääma, siin oli komtuur sõjaväeliseks ülemuseks (maini-

¹ Kroonik Renner kirjeldab seda kohta (16. s. keskpaiku) järgmiselt: „Wittenstein, so dat einzige hus in Jeruen is gelegen und umbher mit moras umbgeuen, wowcl idt an dem orde, dar dat slott und fleck lach, eine kleine harde int runde was“ (366).

² Minu oletus, et „Alempois“ on identne Türi kihelkonnaga (Die Est- landliste des LCD (1933) 106) on Stokholmi Riigiarhiivis tehtud leiu põhjal dokumentaarselt tõendatud: „Velyn'is“ annab 22. mail 1401 komtuur Cordt v. Vytinckhove Mertyn Tecknagel'ile lääniks „gudt tho Jerwen unde de twe haken tho Allenpoys, Regometz geheten.“ Praegu Rohumetsa talu Türi kihel- konnas.

tud 1271. a. alates)¹. Temal oli vapis ülestõusva Kristuse kujudis vt. Est- und Livländische Brieflade IV (Reval 1887) 79, nr. 82a, hilisematel „majakomtuuridel“ oli ainult Kristuse pea. Ent rikka Järvamaa ülima valitsusametnikuna etendas foogt lõpuks siiski mõõtuandvat osa. Mitu korda oli ka 13. ja 14. sajandil komtuuriks ja foogtiks sama isik, kes ühendas ametid personaalselt. Kui siis 1346 Harju- ja Virumaa müümisega Stensby leping kaotas kehtivuse, langes komtuur foogtile alluvaks ametnikuks („majakomtuur“), kelle hooleks anti ka pikkamööla tekkiva linna valitsemine.

Linnuse ehitamiseks tarvitati erilist ilusat liivakivi, mida võis murda kivimurrust u. 1 km. kohalt kaugel, ning mis alguses paistis kollakas-valgena. Selle värvi järgi sai linnus nimeks „Wittenstein“ — ladina keeli hiljem juhuslikult „Albus lapis“ — ja ka eesti nimi „Paide“ (õigemini õieti „Paede“) peab olema tuletatud sõnast p a a s, gen. p a e. Püstitati võimas kaheksakandiline torn, n. n. „Pikk Hermann“, mis praegu on 30 m kõrge ning millel on neli korda, ja sellele liituvalt idas kinnine linnuseõu kaevu ja linnusekabeliga ning eluruumidega, mis rühmitusid nelinurkselt. Hiljem tuli veel palju lisaehitisi juurde.

Need andmed olid juba kõik tuntud ega pole tarvis siinkohal lähemalt linnusest ning tema ajaloost jutustada. Sellevastu ei olnud linna asutamisest teada veel midagi kindlat. Mul õnnestus aga 1930. aastal teha Stokholmi Riigiarhiivis tähtsat leidu (Livonica, Strödda avskrifter 1550—61, nr. 42, sub 1555).

Tegemist on linna asutamisüriku koopiaga 30. septembrist 1291, mis on kirjutatud paberile 1555. aastal, nagu näitab korrektuur lõpus. Hoolimata hilisest ära kirjast pole põhjust kahelda teksti usaldatavuses. Viimane kõlab tõlkes järgmiselt:

„Püha ning jagamatu Kolmainu nimel, aamen. Vend Halt, Saksa maja vendade meister Liivimaal, soovib kõikidele ristiusulistele, kes näevad või loevad käesolevat kirja, lunastust selles, kes on kõikide õige lunastus. Sest et inimlik mälu on vankuv ja vilets, on suurimaks hädavajalikkuseks, et see, mis sünnib aja jooksul, jäädvustataks kirjaliku tunnistusega. Sellepärast tahame kõi-

¹ Jahrbuch für Genealogie, Heraldik & Sphragistik 1899 (Mitau 1901) 120.

gile teha teatavaks, et meie, soovides, et meie linnakest Paides, kes seni on mõnd aega ilma kindla õigusega ekselnud, valitsetaks kindla seaduse ja kohtuga, et ta kindla seaduse valitsuse ja kohtu kindlustuse all saaks enesele võimaluse juurdekasvuks ning areneks viljakamalt — et meie sellele linnakesele ja temas elavatele kodanikkudele nende väsimata ja kestvate palvete peale oleme igaveseks ajaks andnud Riia õiguse oma kaasvendade küpsel nõul ja kaalutlusel, ja meie provintsiaalkapiitli üksikute ja kõikide nõusolekul. Meie oleme nimetatud Paide kodanikke käskinud, et nad lasku mainitud Riia õiguse sõna-sõnalt ühte köitesse ümber kirjutada ja siis ümberkirjutatud köite meile, komtuurile ja meie Paide vendadele veel kord ümber kirjutada ja esitada läbivaatamiseks ning läbiarutamiseks, et, kui seal oleks midagi liigset või nimetatud linnakesele, tema kodanikkudele või meile ja meie majale ebasobivat, võiksime seda kõrvaldada oma vendade ja kodanikkude nõuandel, ka samade nõuandel midagi lisada, kui see on mõlematele pooltele sobiv, kasulik või austav. Selles asjas on kodanikud niihästi meie käsku kui ka nõuannet ustavalt täitnud. Meie aga komtuuri ja oma Paide kaasvendadega pärast riiglaste õiguse läbivaatamist, hoolikat järelekatsumist ning harutamist oleme otsustanud, et maailm pole igalpool ühesugune, et kõik need õigused ei sobi ühesuguselt igale maakonnale, ja oleme mõnda liigset Riia seadusest kõrvaldanud, muid meie majale, meie ordule, kui ka linnakesele ja tema kodanikkudele kasulikke ning vastavaid seadusi lisanud, mis niihästi kodanikkude kui ka meie ja meie kaasvendade poolt pärast eelkäinud täielikku nõupidamist on heaks kiidetud ja rõõmu ning heameelega vastu võetud. Meie lasksime kõik õigused, niihästi vanad kui uued, samas sõnastuses sõna-sõnalt kahte köitesse kirjutada ning hoolega võrrelda. Neist on üks kindluse pärast deponeeritud Paide võlvkambri, teist peavad aga mõeldud kodanikud oma õiguse ja kohtu kasustamise pärast linnakeses hoidma ning selle järgi oma linnaõigust juhtima. Sellepärast kinnitame kõiki ülalnimetatud õigusi, nagu nad täielikumalt leiduvad kahes eelpool nimetatud köites, linnakesele, kodanikkudele ja nende järeltulijatele igaveseks Issanda Jeesuse Kristuse nimel, meie kaasvendade ja nende kapiitli nõuandel ning nõusolekul. Et aga sellel meie ülalmainitud õiguse võrdlusel ja kinnitustel oleks igavese kindluse jõud, ja et keegi seda tulevikus ei hül-

gaks ega rikuks, oleme käesolevat kirja kinnitanud oma pitsati lisamisega. Selle asja tunnistajad on: Bruno, Järva foogt, vend Flörekin, tema kaaslane, vend Johannes von Nettelroide, Paide majakomtuur, vend Reinike ja mitmed teised. Antud Paide lossis 1291. aastal oktoobri kalendide eelpäeval.“

See ürik pakub meile enam teateid väikelinnade asutamise kohta vanal Liivimaal kui mõni teine allikas. Näeme, et ainult mõni aastakümme pärast linnuse asutamist (1265) — ehk juba 1280 paiku — tekkis selle jalale linn-asula. Riias kohtab juba 1286—90 kaupmees Hildegerus'i „Wittensteyne'st“ vt. H. Hildebrand Rigisches Schuldbuch (St. Petersburg 1872) §§ 4, 214, 217, 226, 1782, nõnda et suurkaubandus oli siis leidnud teed ka Järvamaale. Siin ristlesid Tallinn—Riia ja Pärnu—Rakvere—Narva teed. Siiski oli linnakese olemasolu oluliselt tingitud linnuse kaitsest, lossielanikkude varustamisest ja talupoegade juurdevoolust naabruses olevalt Järvamaalt kohtu- ja turupäevadel.

Mitte tähtsusetut osa võis asutamisel etendada tulevane ordu-meister (1290—1293) Halt, kes oli aastatel 1279—1287 Järva foogt¹. Üriku sõnastuse järgi oli igatahes tema see, kes linnaõiguse andmisele andis käigu, olles selleks mõjustatud alevi asunik- kude mitmekordsete palvete kaudu.

Kodanikud said Riia õiguse, nagu kõik teised linnad ordu- alal. Aga siiski mitte neidsamu laialdasi eesõigusi ja vabadusi, nagu oli Riial, vaid ainult osa, mis oli sobiv tagasihoidlikule maa- linnakesele. Väga huvitav on moodus, kuidas linnaõigus töötati ümber. Kodanikud tellivad Riias ära kirja, lasevad sellest valmis- tada teise eksemplari, mis saadetakse orduhärradele lossi. Ühisel nõupidamisel võetakse punkt punkti järele käsile, jäetakse üks välja, võetakse teine jälle sisse, lisatakse kolmas juurde — kuni ku- juneb Paidele kõlblik Riia õiguse redaktsioon. See esitatakse Saksa Ordu Liivimaa provintsi aalkapiitlile — mis o'i muidugi Riias — ning tema kohta avaldatakse veel kord arvamust. Alles siis kin- nitatakse linnaõigus ülemalt poolt ja kirjutatakse ümber kahes samasõnalises ning hoolega kollatsioneeritud koodeksis, millest

¹ Ka tema järeltulija Bruno (1291—1297) valiti 1297/98 ordumeist- riks, millest võib näha, kui tähtsaks ametiks oli juba siis Järva foogtikoht.

üks jäi kodanikkude tarvituseks, teist hoiti aga alles lossis, et hädakorral järele vaadata õigusekäsikirja õigsust ning hoida ära kodanikkude omavolilisi lisandusi.

Kahjuks ei ole alles Paide linnaõiguse sõnastust. Üldse on linnaarhiivi valitsenud õnnetu täht, nii et vanemast ajast ei ole alles jäänud peaaegu mitte midagi¹. Niisamuti meie ei tunne Paidele aastal 1398, 15. juulil, antud privileegide teksti, kus ordumeister Wennemar von Brüggenei jättis linnakesele pooled kohtutuludest, et võiksid edeneda ehitamine ja linnutamine. Otsingud Stokholmi Riigiarhiivis ei ole andnud tagajärgi.

Siinkohal ei tarvitse jutustada Paide hilisemast saatusest, tema õitseajast 16. sajandil, kus oli kaks kirikut, hospital, kool, kildituba jne. Siinkohal olgu viidatud üksnes olemasolevale kirjan-dusele². Võib vaid rõhutada, et aastast 1291 alates tuleb Paidet pidada seaduslikult täieõiguslikuks linnaks ka sellepärast, et hil-jem mainitakse ürikutes pürjermeistrit ja raeliikmeid. Selle kohta avaldatud kahtlused on seega tagasi tõrjutud³. Järelikult tohib linn pühitseda oma 650-aastast juubelit 30. septembril 1941.

Lõpuks olgu veel lisana toodud Paidele 1291 antud Riia õiguse ürik ladina algtekstis.

1291 Sept. 30.

In nomine sanctae et indiuiduae Trinitatis, amen. Frater Halt, magister fratrum domus Teutonicorum in Livonia, universis Christi fidelibus praesens scriptum visuris et auditoris salutem in eo, qui est omnium vera salus. Cum humana memoria sit labilis et caduca, summe necessarium est, ut ea, quae geruntur in tempore, literarum testimonio perhennentur. Ad notitiam igitur omnium volumus pervenire, quod nos cupientes oppidum nostrum in Wittensten, quod absque jure certo dudum hactenus aberravit, certo jure et iudicio regeretur, ut sub certi juris regimine et judi-

¹ Vrd. A. v. Gernet Der Emanzipationsstreit Weissensteins mit dem Gute Mexhof (Reval 1885) 6.

² Peale juba mainitu viidatagu K. v. Löwis of Menar'i kirjandus-loendile teoses Burgenlexikon für Alt-Livland (Riga 1922) 122.

³ P. v. Ungern-Sternberg Ein Beitrag zur Geschichte Weissensteins. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands VII (Reval 1910) 2.

cii certitudine dilatando sese reciperet incrementum et fecundius dilaretur, ipsi oppido ac ipsum inhabitantibus burgensibus ad ipsorum indefessam precium instantiam contulimus perpetue jus Rigense, de fratrum nostrorum maturo consilio et deliberatione, consensu singulorum et universorum in nostro capitulo provinciali. Praecepimusque dictis burgensibus de Wittensten, ut dictum jus Rigense de verbo ad verbum in uno volumine transscribi fecerint et transscribi ipsumque volumen transcriptum nobis, commendatorique et fratribus nostris de Wittenstein examinandum, discutendumque praesentarent, ut si qua essent superflua et dicto oppido et burgensibus, nobisque et domus nostrae ibidem inconvenientia, possemus de fratrum nostrorum ac de ipsorum burgensium consilio resecare, possemus etiam eodem consilio quaedam superaddere, quae utique partium essent accommoda, utilia et honesta. In quo et burgenses mandatum nostrum et consilium fideliter impleverunt. Nos vero cum commendatore et fratribus nostris de Wittensten viso et examinato diligentius jure Rigensium et discusso, consideravimus, quod non eadem tellus, pariter omnia quoque eadem jura non cuilibet conveniunt regioni, quaedam superflua de jure Rigensium resecantes, alia quaedam jura domui nostrae et ordinis necnon et ipsi oppido ac burgensibus utilia et congrua superaddimus, quae tam ab ipsis burgensibus, quam a nobis et fratribus nostris plena deliberatione praehabita approbata sunt et recepta liberaliter et libenter. Fecimusque omnia jura tam nova, quam vetera sub eodem tenore de verbo ad verbum in duo volumina conscribi et diligentius concordari. Quorum unum repositum est Wittenstene in cameram ad cautelam, aliud vero volumen burgenses memorati ad sui jurisque et judicii praedicti oppidi gubernationem obtinebunt et exinde jura sua civilia gubernabunt. Nos igitur omnia supradicta jura prout in praedictis duobus voluminibus plenius continetur, ipsi oppido et burgensibus suisque successoribus in perpetuum confirmamus in domino Jesu Christo, de fratrum nostrorum et capituli praedictorum consilio et consensu. Ut autem haec nostrae juris privati collatio et confirmatio robor teneat perpetuae firmitatis et a nullo in posterum infirmari valeat vel infringi, praesens scriptum sigilli nostri appensione fecimus communiri. Huius rei testes sunt: Bruno advocatus Jerviae, frater Floreginus socius eiusdem, frater Johannes de Nettel-

roide, vice-commendator in Wittenstein, frater Reinike et alii quam plures. Datum in castro Wittenstein anno 1291¹ pridie calendarum octobris.

The Foundation of the Town of Paide.

The precise year of the foundation of the small provincial town of Paide, situated in the very heart of Estonia, was unknown until quite recently, when a copy of the conferment of the Right of Riga on the town on 30 September 1291 by the Master of the Teutonic Order Halt was found in the Stockholm State Archives. That document is important as showing clearly for the first time the exact way in which smaller towns were raised to official town status. Both the authorities of the Order and the Municipal Council went through the Statutes of the Right of Riga very carefully in order to make sure whether everything tallied with conditions in the small town under consideration. Certain details were omitted, some were changed, some added; then two fair copies of the whole document were prepared for confirmation by the Chapter of the Order, and one of those copies was handed over to the town for purposes of jurisdiction. The other copy remained in the Castle of the Order at Paide so as to guarantee the inviolability of the Right. — Unfortunately both legal documents have been lost.

A
55908

¹ 1291 on kirjutatud araabia numbritega, viimane „1“ on veidi ebaselge; selle ees on parandatud „MDLV“, mis on ilmsesti ära kirja aasta.